

RECENSIONER

Hanna Enefalk: *Svenskarna och deras kyrkor*. Medströms bokförlag, Stockholm 2017. 300 s., ill. ISBN 978-91-7329-137-8.

I den bibliskt grundade läran om de två regementena betonas uttryckligen boskillnaden mellan religiöst och profant styre. Frågan är dock om den tillämpades på lokalt plan i Sverige i äldre tid, då sockenprästen länge behärskade båda sfärerna. Förutom en andens man var kyrkoherden ledande ortspolitiker med ansvar inte bara för själavård utan även utbildning och fattigvård. På landsbygden utgjorde socknen navet fram till införandet av de borgerliga kommunerna 1862. I städerna, även de mindre, fanns konkurrerande institutioner, som gillen och skrän, magistrat och borgmästare. Självklart var även där kyrkans och prästerskapets roll central. Geijers ord om att Sveriges historia är dess kungars skulle med visst fog kunna modifieras att gälla dess kyrkors. Det är vad Uppsalahistorikern Hanna Enefalk, verksam vid universitetet i Karlstad, tagit fasta på i sin färiska bok *Svenskarna och deras kyrkor*.

Att litteraturen kring vår grundligt utforskade kyrkohistoria här fått påfyllnad kan måhända förvåna. För hela detta fält föreligger ju redan gedigna översiktsverk, skrivna av ledande teologer och kyrkohistoriker liksom etnologer. Svenska kyrkans historia har i omgångar beskrivits i flerbandsverk. Kyrkliga och religiösa förhållanden har också getts rejält utrymme i Signums kulturhistoria. I det nu aktuella projektet, inriktat på våra sockenkyrkor och understött av Vitterhetsakademien, är dock syftet ett annat. Enefalks breda översikt är tänkt att åtföljas av

kompletterande specialstudier, som mer detaljerat skall presentera utvalt stoff för en bredare läsekrets.

Inledningsvis beklagar författaren att hon fått lägga tyngdpunkten på Sveriges kärnland kring Mälardalen, Öster- och Västergötland. Vid genomläsningen är lyckligtvis denna geografiska begränsning knappast iögonfallande. Där figurerar Jukkasjärvi i nordligaste Lappland, med Bror Hjorts altartavla kring Lars Levi Laestadius och hans väckelsegärning, liksom Maglarp i sydligaste Skåne, känt för att av de två sockenkyrkorna den nygotiska nyligen revs medan den medeltida, i motsats till äldre tiders mönster, sparades. Allmänt gäller att framställningen håller sig inom Sveriges nuvarande gränser, varmed de områden som fram till 1600-talets mitt var norska eller danska inkluderats, medan nuvarande Finland, en del av svenska riket under cirka 600 år, hamnat utanför.

Genom att följa stiftens tillkomst tecknar författaren bilden av Sveriges kristnande från söder längs Bottenviken till Tornedalen, där kristendomen under den katolska tiden placerade en yttersta utpost i höjd med Övertorneå. Kronologin är inte heller lätt att hantera söderut, där det äldsta svenska stiftet i Skara måhända tillkommit ungefär samtidigt med Lunds framväxt som dansk domkyrkostad. Källäget är sådant att det inte går att fastställa exakt ålder. Det är bara att beklaga att det aldrig utbröt en seriös debatt här om inom historikerkåren i samband med Västgötaskolans och TV-journalisten Dag Stålsjöes idéer.

Ända in på 1950-talet bodde en majoritet av befolkningen på landsbygden. Före inkorporeringarnas tid trängde socknarna tätt in i våra nu-

varande storstäder. För Stockholms del gäller det Solna, Bromma och Brännkyrka, och Örgryte socken omgav länge Göteborg, inte bara i öster. Därför var det inte självklart att det var finare att vara kyrkoherde i staden än i en närbelägen landsförsamling. Så åtnjöt kyrkoherden i de norrländska storsocknarna Luleå, Piteå, Skellefteå och Umeå med sina imposanta kyrkstäder ofta högre prestige än kollegorna i intilliggande städer med mer oansenliga kyrkor. Att förknippas med Gammelstads medeltidskyrka utanför Luleå, den magnifika nyklassiska helgedomen i Skellefteå landsförsamling eller Umeås sockenkyrka vid Backen gav status.

Prästgårdarna fungerade som kulturhårdar och från predikstol och kyrkbacke spreds information. I den lokala maktkampen fanns emellertid rivaler till sockenprästen, som i adelstäta regioner med patronatsrätt. Därmed menades att det tillkom adelsmannen att utse församlingspräst. Fenomenet var utbrett i Mälardalen, som i Jäder i Rekarnebygden. I dess kyrka i renässansstil hänger på väggarna epitafier över traktens förnäma familjer och i begravningskoret vilar i sina sarkofager framstående medlemmar av ätten Oxenstierna.

Enefalk lyfter fram kyrkohistoriens brytpunkter. Det gäller reformationen, tidsmässigt längre än den vanligen framställs. Som katolsk kyrkoprovins involverades Sverige i det tidiga 1400-talets reformkonsilier i Pisa, Konstanz med Johan Hus på kättarbål, och kyrkomötet i Basel. Vid det sista tillfället företrädde vårt land av Växjöbiskopen Nikolaus Ragnvaldi, sedermera ärkebiskop. Han uttryckte sitt missnöje med placeringen vid förhandlingsbordet, då svenskar, ättlingar till de ärorika goterna, borde tilldelas en förnämare plats. Den utdragna reformationen kulminerade under 1500-talets första hälft, då Luther, Zwingli och Calvin själva blev helgonlika ikoner, med undanträngande av jungfru Maria och andra kvinnohelgon. Uppsala domkyrkas kor med Mariaaltare förvandlades till Vasaättens gravplats. Den plundring av det katolska kulturarvet som då ägde rum betecknar Enefalk som vandalism. Tacksamt noterar hon att träskulpturerna sparades, en kulturskatt att visa upp för häpnad turister.

Avgörande för protestantismens seger blev Uppsala möte 1593 och några år senare den avgörande militära kraftmätningen vid Stångebro utanför Linköping. Nu kunde antikatholicismen paras med dansk- och ryskhat, något som kom att följa skolundervisningen in i 1900-talet. Orubbad står den Augsburgska bekännelsen av 1530, vilken vår kungamakt ännu måste godta. Därigenom är regenten ensam om att inte åtnjuta religionsfrihet. Reformationens positiva sida, frigörelsen från den korrumperade Vatikanens förtryck plus ett läskunnigare folk, får inte skymma att vi tämligen snart hamnade i en luthersk ortodoxi med hårdfört styre under ärkebiskopen Abraham Angermannus och Västerås-biskopen Johannes Rudbeckius. Här fanns inslag av drakonisk mosaik lag, vartill kom en luthersk sharialiknande variant. Vår stormakts-tid präglades av en stark kungamakt, övergående i absolutism, i förening med en fundamentalistisk lutherdom.

Annorlunda såg det ut under det tidiga 1800-talet. Innan väckelserörelserna tog fart härskade en ljum kulturkristendom av neologiskt snitt med litterärt och retoriskt välskolade men inte alltid så trosvissa prelater. Det var en tid då den litterate prosten i Umeå landsförsamling, Anders Abraham Grafström, satt i Svenska Akademien med berömda diktarebröder som ärkebiskopen Johan Olof Wallin, Växjöbiskopen Esaias Tegnér och Härnösandsbiskopen Frans Mikael Franzén, tillika Grafströms svärfar. Den negativa synen på katolsk medeltid och kyrkostil var markant och de så kallade Tegnér-ladorna bredde ut sig. I viss kontrast härtill står inomkyrkliga väckelserörelser som laestadianism och schartauanism. Genom Lars Levi Laestadius och hans efterföljare kristnades på djupet och över nationsgränserna Nordkalottens lappmarker och genom Henrik Schartau, verksam i Lund, spreds stränga trosidéer, som kom att präglade särskilt Göteborgs stift.

I Enefalks bok blandas historisk framställning med etnologiska inskott. Där lutar hon sig mot kyrkohistorikern Hilding Pleijel liksom etnologerna Ebbe Schön och Nils-Arvid Bringéus. Kyrkoårets högtider berörs liksom skiftet från

juliansk till gregoriansk kalender vid 1700-talets mitt. Där tangeras även sällsamma företeelser som mjölkhare, horpall, sängledning, tide-lag, kyrktagning och änkekonserving. Teologiska spetsfundigheter och lärostrider förbigår Enefalk med lätt hand. Så berör hon inte alls den långdragna kontroversen kring försoningsläran, som Paul Peter Waldenström initierade och som 1878 ledde till grundandet av Svenska Missionsförbundet, länge vårt största frikyrkoförbund. Vid 1800-talets mitt avskaffades kyrkovång och konventikelplakat. Liberaliseringen bäddade för frikyrkornas snabba utbredning och med folkrörelsernas och skolväsendets snabba tillväxt fick kyrkoherden på lokal nivå en makt-rival i en vanligen mer vänsterfrälst folkskollä-rare.

Paradoxalt nog sammanföll det tidiga 1900-talets sekularisering med tillkomsten av några av 1900-talets mest imponerande kyrkobyggnader, kanske till följd av den religiösa förnyelse som Ungkyrkörörelsen innebar. I nationalromantisk stil uppfördes Ferdinand Bobergs Uppenbarelsekyrka i Saltsjöbaden, Lars Israel Wahlmans Engelbrektskyrka på Östermalm, liksom Ivar Tengboms Högalidskyrka på Södermalm. Till glädje för min identitet har Enefalk valt att illustrera företeelsen med bild av Sigfrid Ericsons Masthuggskyrka, ett sjö-märke väl synligt vid infarten till Göteborgs hamn. Men vart tog Kirunas kyrka, med drag av samisk kåta signerad Gustaf Wickman, vägen? I en folkomröstning ansågs den vara landets vackraste, förstås ett subjektivt om-döme.

Med radion, senare televisionen gavs nya möjligheter att framföra religiösa budskap. Gunnar Dahmén fick en viktig roll som ”radio-biskop”. Här noterar Enefalk att Pingströrelsen, inte fullt rumsren, under decennier var utestängt från radiogudstjänsterna, ett skäl för Levi Petrus att skapa en egen kanal. Samtidigt växte det fram allt fler förortskyrkor, till volymen jämförbart med byggnationen under tidig medeltid. I övrigt behandlas 1900-talet tämligen njuggt, om än Nathan Söderblom och hans ekumeniska strävanden, kulminerande med Stockholmsmötet 1925, omnämns.

Genom idogt bankande av Emilia Fogelklou, Lydia Wahlström och Ester Lutteman öppnades småningom den teologiska fakultetens dörr även för kvinnor. Därtill kommer den stora revolutionen, då kvinnorna alltmer trängt in och till och med börjat dominera bland befattningshavarna och nu, då bandet till staten lossnat, lyckats nå det högsta ämbetet.

I sin välskrivna, rikt illustrerade, bok har Hanna Enefalk lyckats kombinera historikerns och etnologens roll. Oförbehållsamt medger hon att hennes översikt inte baseras på egen forskning. Det rör sig om en väl uppdaterad framställning över den tusenåriga epok som inleds med landets kristnande under stavkyrkornas tid och går fram till skilsmässan från statsmakten vid senaste millennieskiftet. Nuläget låter sig inte så lätt sammanfattas. Där finns en tydlig nedgång i dop- och konfirmationsfrekvens. Den ekumeniska tendensen har förstärkts, med sammanlagda frikyrkosamfund och på några håll gemensamma andakter över religionsgränserna. Sekterismens tid tycks förbi.

I slutordet understryker Hanna Enefalk att våra kyrkor tillhör vårt omistliga kulturarv. Därför bör vi, oavsett egen tro eller otro, motstå frestelsen att av snöda besparingsskäl göra oss urarva på dess byggnadsarv. Där göms en betydande del av vår identitet och historia.

Bert Mårald, Umeå

Thomas Malm: *Drakormens gåta*. Kronobergs läns Hembygdsförbund, Växjö 2017. 200 s., ill. ISBN 978-91-86870-23-2.

Gunnar Olof Hyltén-Cavallius var under sitt liv verksam på flera olika arenor, lokalt, nationellt, och internationellt. Född i Vislanda 1818, studerade han i Uppsala och blev 1856 chef för de kungliga teatrarna eller, som det då hette, Kungl. Maj:ts hovkapell och spektakler. Han var svensk chargé d'affaires vid det då kejserliga hovet i Brasilien 1860–64. Återkommen till Sverige och till den småländska födelsebygden skapade han Smålands Museum 1867 och kom